

deri, at den grundigt dokumenterer Edvard Holms alt for løst funderede dom over disse års danske udenrigspolitik. Man lukker bogen med en stille undren over, at flåden først gik tabt i 1807 og Norge først i 1814. Mest mærkeligt forekommer det dog, at Danmark – der af alle stater havde hævet skibsfartens frihedsfane højest – kunne fortsætte med at opkræve Øresundstolden indtil 1857.

Hans Bagger

Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. København, Landbohistorisk Selskab, 1980. 278 s., ill.

Til markering af sit 25-års jubilæum i 1977 besluttede Landbohistorisk Selskab i 1976 at udsende C. D. Reventlows store betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet med dens tilhørende referater af de anmærkninger, som nogle særligt sagkyndige på Reventlows egen anmodning fremsatte til den. Opgaven blev overdraget Thorkild Kjærgaard, der med nogen forsinkelse i 1980 fremlagde resultatet i form af dette værk, der da også går langt videre end en tekststudgave i traditionel forstand.

Med bogens hovedtitel »Konjunkturer og afgifter« er det markeret, at hovedsagen for udgiveren er at fremsætte sin tese om hoveriets rolle i fæstevæsenets stive afgiftssystem under 1700-tallets stigende konjunkturer. Tesen går i korthed ud på, at de stigende landbrugspriser skabte et merudbytte, som godsejerne kun kunne få deres (formodede) retmæssige andel i ved at øge hoveriet, fordi afgiftssystemets to andre led, landgilden og indfæstningen, var henholdsvis fast og forholdsvis betydningsløs. Hans påstand er endvidere, at hoveriet under disse forhold på adskillige godser fordobledes, og at bønderne stort set let tålte denne forøgelse på grund af deres egen andel i konjunkturfremgangen.

Lad det straks være sagt, for at de følgende kritiske bemærkninger ikke skal fordunkle forf.s indsats, at ligesom Reventlows betænkning var et centralt dokument i landboreformarbejdet, er Thorkild Kjærgaards omfattende kommentar til den et ikke blot noget provokatorisk, men også meget spændende og i sin kerne frugtbart bidrag til den igangværende gradvise indkredsning af de fundamentale problemer i landboreformkomplekset. At han med den ildhu, der let griber den, som øjner upåagtede perspektiver og sammenhænge, ofte overspiller sine kort og er tilbøjelig til at glemme, at han trods alt står på skuldrene af forudgående forskere, kan man jo nok leve med.

Men det kan ikke nægtes, at mangt og meget ægger til modsigelse, ofte fordi forf. er tilbøjelig til at generalisere og uden tilstrækkelig dokumentation at dreje de gængse synspunkter op mod 180 grader rundt, hvor de vel nok trænger til en korrektion, men dog måske ikke en helt så drastisk. Pladsen tillader ikke at tage alle de problemer op, man kunne have lyst til at diskutere. Jeg må begrænse mig til enkelte eksempler.

For at begynde med C. D. Reventlow har jeg selv pirket lidt ved hans fredhellighed og skal derfor være den sidste til at beklage, at han og hans gerninger underkastes den samme kritiske prøvelse, som alle agerende på historiens scene må tåle. Jeg finder flere gode elementer i Thorkild Kjærgaards karakteristik af ham, og jeg tror, det er rigtigt at fremhæve, at han kan være præget af sin samtids »uforpligtende sværmeri for bonden« (s. 23). Men jeg mener, forf. går for vidt ved at hævde, at Reventlow livet igennem var en krukke. »Set med nutidens øjne«, hedder det ganske vist. Javel, men dels skal historikeren vel ikke dømme ud fra sin egen tids normer, dels kan det nok let gå andre læsere, som det i første omgang gik mig, at denne modifikation undgik opmærksomheden og først fangedes ved nærlæsningen i forbindelse med denne anmeldelse. Man må nok i nogen grad give dem ret, som hævder, at det ikke er eneføgende, hvad vi siger og skriver, men at vi også kan

have et vist medansvar for, hvordan signalerne opfanges. Forf. gør gældende, at Reventlows synspunkter på landbrugets problemer udformedes gradvis, efterhånden som det blev nødvendigt (s. 24), og at han ikke så at sige var prædestineret til eller fra sin tidlige ungdom traf store beslutninger om at blive landbrugsreformator. Heri er jeg meget tilbøjelig til at give ham ret. Særligt fremhæver han, polemisk vendt mod A. F. Bergsøe og de historikere, som siden har bygget på ham, at en rejsedagbog, som Reventlow førte på sin store ungdomsudenlandsrejse, ikke kan bekræfte, at opholdet i England skulle have haft »positiv indflydelse på Reventlows ideer« (s. 23). I en note hertil oplyses, at dagbogen er i privat eje. Men hverken her eller andetsteds nævnes det, hvor den findes. Det kan ikke ses, om Bergsøe eller andre historikere har eller burde have kendt og benyttet den. Hvis ikke, kan triumfen over dem måske anses for lidt leterhvervet. Men det er godt, at dagbogen nu er fremdraget og dens indhold frugtbargjort.

Det er et centralt punkt i forf.s vurdering af hoveribetænkningen og dens plads i hele hoverilovgivningsproblematikken, at Reventlow ikke skulle mene det alvorligt, når han plæderer for 1771 som normår for det fremtidigt tilladte hoveri, men at det nærmest skulle være et kunstgreb til »at legitimere de tilrådede forholdsregler« (s. 58). Af betænkningen som helhed skulle man kunne udlæse, at »realiteten i Reventlows forslag om hoveriets omfang er, at hoveriet indtil videre foreslås stabiliseret på det bestående 1788-niveau«. Dette kan næppe være rigtigt. Vel er der enkelte træk i betænkningen, der kunne lede tanken i den retning, bl.a. Reventlows meget pragmatiske standpunkt, »at alt hoveri, som grunder sig paa bøndernes fæstebreve eller godvillig forening og ikke strider imod de almindelige anordninger, bør at ansees som lovligt, saavidt det ikke overstiger bøndernes kræfter« (s. 86). Men imod forf.s opfattelse taler en lang række argumenter og vidnesbyrd. For det første anfører Reventlow jo faktisk gang på gang, både direkte og indirekte, at 1771 som normår er hans standpunkt. Gang på gang taler han om godtgørelse til bønderne for hoveri ud over normen. Men navnlig synes dog hans tale (s. 89 ff.) om det særlige problem, der knytter sig til de antvorskovske og vordingborgske jordegodser, fordi de er afhændet og hoveribelagt efter 1771, uden mening, hvis hans standpunkt stik imod hans udtrykkelige ord var, at 1788 og ikke 1771 skulle være normår. De personer, Reventlow sendte sin betænkning til kommentering, synes da også at have taget 1771 for pålydende. Hvorfor skulle ellers C. W. von Munthe af Morgenstjerne udtrykkeligt have frarådet, og hvorfor skulle han have gjort et nummer ud af vanskelighederne ved at bevise, »hvad hoverie der for 20 aar siden var forrettet« (s. 172 f.)? Også Knud Nielsen (s. 168) og Ferslev (s. 177) har da helt øjensynligt opfattet 1771 som alvorligt ment. At det også gælder V. A. Hansen, fremgår af, at han, som forf. oplyser, »kritiserer Reventlow for at tage sit udgangspunkt i 1771« (s. 32). Men til hvem skulle Reventlows udtalte 1771-standpunkt da ellers have adresse? Til hans modstandere i landbokommissionen eller til hele godsejerstanden, som i hvert fald næppe lettere kunne vindes for hoveribestemmelse på 1771-niveau end på 1788-niveau? Forf. anfører selv (s. 57), at et reelt ment forslag om 1771 som normår »ville være politisk uigennemførligt, da det øjeblikkeligt ville støde på den samlede godsejerclasses modstand«. Og når selv hans nærmeste rådgivere og venner ikke forstod underfundigheden, hvordan skulle man så forvente, at modstanderne ville gøre det? Forf. har nogle overvejelser (s. 64 ff.) over, hvorfor betænkningen ikke, som Reventlow ønskede, hurtigt førte til en ny forordning, men hoverisagen tværtimod gik i stå. Han forestiller sig en dramatisk politisk udvikling i efteråret 1788, der bl.a. gav anledning til frygt for de kredse, som statskuppet i 1784 havde sat ud af spillet. Er det denne modstand, der standsede sagen, kunne en nærliggende forklaring jo netop være, at hævdelser af 1771 som normår, var for stor en kamel at sluge.

Et helt andet spørgsmål er, om forf. ikke i virkeligheden overdimensionerer væksten i hoveriet mellem 1771 og 1788. Hvor ved vi det i grunden fra, som han siger (s. 35), »at det

er sandsynligt, at hoveriet i disse år på adskillige af landets godser er blevet fordoblet? En note (93) på dette sted viser hen til forf.s egen anmeldelse (Fortid og Nutid, bd. XXVII, s. 419 ff.) af Lotte Jansens afhandling »Hoveriet til Egeskovgård«. Og hvilken dokumentation finder man så her? Ikke nogen altfor overbevisende! I anmeldelsens tekst konkluderes det på et noget usikkert grundlag, at »det synes rimeligt at regne med ca. en fordobling af hoveriet på Egeskov mellem 1770 og 1791«. Og i en note (6) hertil hedder det: »Egeskov har sandsynligvis ikke været noget særtilfælde. En række forhold taler for, at hoveribyden på adskillige, måske endda de fleste godser blev ca. fordoblet i disse 20 år. Jeg håber senere at kunne vende tilbage til spørgsmålet, som ikke her kan uddybes nærmere«. Her må man spørge: Er denne tilbagevendende nærværende udgave? I så fald synes forf. at bevæge sig i ring.

Sagen er vel den, at en vis stigning i hoveriet i denne periode som følge af udvidelser og driftsintensivering på hovedgårdene er sandsynlig og almindeligt antaget. Men var den så drastisk, som forf. antager? Overgangen til koppelbrug, der medførte et større høstudbytte med deraf følgende arbejdsforøgelse, skulle jo efter samtidige vidnesbyrd på den anden side også indebære arbejdsbesparelser. Forordningen af 6. maj 1769 anbefaler som en mere langsigtet foranstaltning til nedbringelse af hoveriet netop indførelse af koppelbrug. Men også Morgenstjerne, hvis synspunkter forf., prisværdigt, ønsker at rehabilitere, understreger i sine anmærkninger til Reventlows betænkning (s. 173) med henvisning til forordningen koppelbrugets ressourcebesparende virkning og gør faktisk gældende, at 1771 ikke ville være »til fordel for bonden«, fordi der efter »den gl. indretning pløiedes meere jord end efter den holsteenske«. Der findes, if. Morgenstjerne, ganske vist undtagelser, »paa enkelte steder kan (der) være indtaget saameget jord, at regningen falder anderleedes ud«. Med andre ord: enten må Morgenstjerne helt afvises, eller påstanden om en så kraftig forøgelse af hoveriet som en fordobling er uholdbar. Forf.s diskussion i note 53 er vel interessant, men i denne henseende næppe tilstrækkelig. Skade, at de beregninger, som det oplyses, at Morgenstjerne har vedlagt »til beviis for sin sætning« ikke er bevaret! Og ganske pudsigt kommer forf. i virkeligheden for skade selv at argumentere på samme linie som Morgenstjerne, når han (s. 50) oplyser, at statens kreditgivning til hovedgårdene er »et af de vigtigste bidrag til hoverispørgsmålets løsning«. For bortset fra at man vel nok må spørge, om dette i grunden er undersøgt, så er denne kapitaltilførsel jo i hvert fald delvis netop blevet anvendt til driftsforbedringer og driftsomlægninger, f.eks. til koppelbrug, som forf. i anden sammenhæng anser for hoveriforøgende, f.eks. s. 28: »Herregårdsdriftens effektivisering og modernisering og hoveriets vækst var forskellige sider af samme sag«.

Thorkild Kjærugaards hovedtese om hoveriets rolle i det stive afgiftssystem indeholder formentlig en del af sandheden og er vel hans vigtigste bidrag til en mere nuanceret opfattelse af reformtidens problemer. Men som det er sandsynligt, at hans opfattelse af hoveriforøgelsens omfang må modificeres, behøver også hans umiddelbart besnærende påstand om, at hoveriudvidelsen var godsejernes eneste middel til at få deres andel i konjunkturstigningen, ved nærmere eftersyn en korrektion. »Godsejernes krav om merindtægter fra såvel hovedgårdsmarkerne som bondegårdsjorden, svarende til de forbedrede konjunkturer og landbrugets ekspansion, måtte hovedsageligt indfries over et stigende hoveri«, siger han (s. 41). Men han synes at overse, at selv med et stationært afgiftssystem fik godsejerne en slags pristalsregulering af bøndernes ydelser. Landgildekornets værdi steg i takt med prisudviklingen, og værdien af hovedgårdsjordens produktion, skabt ved hoveriet, steg tilsvarende. Kun for så vidt landgilden bestod af pengeafgift, og det var jo den mindste del, og kun for så vidt hoveriet var afløst med penge, skete der ingen umiddelbar regulering. Men afgiftssystemets 3. led, indfæstningen, var regulerbar – og blev reguleret, se f.eks. F. Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 348, der viser mere

end fordobling af de gennemsnitlige indfæstningsbeløb i perioden 1760-99. Forf. har ret i, at der var forholdsvis små penge i indfæstningerne. Men hvis stigningerne heri kun har skullet kompensere for den manglende konjunkturregulering af fæstebøndernes nominelt uændrede pengeydelse, kommer de dog til at veje relativt tungere til. I øvrigt må man spørge: hvordan regulerede godsejerne ellers afgifterne fra de hoverifri bønder, som der fandtes en del af? Kan hende at en analyse af størrelsen af indfæstningsbeløbene fordelt på henholdsvis hoveriydende og hoverifri bønder kunne være af interesse.

Påstanden om landgildens de facto uforanderlighed er altså en sandhed med den modifikation, at dens værdi i det mindste til en vis grad er konjunkturbestemt, endda også i den forstand, at der må regnes med konjunkturbestemte svingninger i restancernes omfang. Når forf. gemt hen i en note (36) lader det henstå »uafklaret, hvad der holdt landgilden i ro«, slipper han nok lidt for let fra dette meget vigtige punkt i en analyse af det stive afgiftssystem. Det er givetvis et intrikat problem, men jeg vil dog forsøge det gæet, at det kunne have i det mindste nogen sammenhæng med, at produktionen indenfor fællesskabets bondebrug med årlige udsving og en vis langtidsvækst, som jeg ikke vil bestride, lå relativt fast inden for visse givne rammer. Landgilderestanceproblemet, som jo ikke forsvandt under konjunkturtopgangen, indicerer mangel på et produktionsoverskud og kunne vel heller ikke motivere godsejerne til at forøge en afgift, som i forvejen ikke indgik fuldtud. Det er næppe nogen tilfældighed, at frigivelsen af landgilden ved forordningen af 15. juni 1792 er knyttet til udskiftningen og den produktionsforøgelse, den åbnede for.

Hermed må jeg selvsagt også anfægte forf.s forsøg (s. 37) på at rehabilitere jordfællesskabet og tilsvarende at reducere udskiftningens betydning (s. 69). Hvad skulle dog fra 1750'erne og et halvthundrede år frem være skiftende regeringers motiver til at sætte stærke kræfter ind på at søge udskiftningen gennemført, ja ligefrem foranledige tvangsudskiftning, som forf. siger i note 107, om ikke en realistisk erkendelse af, at det gamle system var blevet utidssvarende og ikke rummede væsentlige ekspansionsmuligheder? Lad så være, at ulemperne ved det er blevet noget overdrevet både i samtid og eftertid, og at det ikke altid var helt så stift, som man har fremstillet det. Det er fortjenstfuldt, at dette bliver korrigeret, så billedet kan blive nuanceret. Men om mere end en nuancering kan der næppe blive tale.

Et af de synspunkter, forf. her som tidligere i afhandlingen »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« (Fortid og Nutid XXVIII, s. 178 ff.) fører stærkt frem, er, at gårdmændene fik deres rigelige andel i konjunkturstigningen, blev velstående og let tålte en fordobling af hoveriet. Han karakteriserer (s. 38) de sidste tiår før landboreformerne som »en gennembrudstid for den danske gårdmand«. At prisstigninger på landbrugets produktion også i en vis udstrækning er kommet bønderne til gode, er vel ubestrideligt. Afgørende for, i hvor høj grad de har nydt godt af fremgangskonjunkturerne er imidlertid, hvor meget af produktionen de kunne undvære til salg. Og det er jo et af de mange uafklarede problemer i 1700-tallets landbohistorie. Store mængder var der under ingen omstændigheder tale om. Prisstigning på den del af hans produktion, som husstanden og besætningen fortærede, samt på den del, der gik til landgilde og tiende, havde bonden jo ingen glæde af. Og holder påstanden om fordoblet hoveri, har det, foruden arbejdskraftsforøgelsen, jo også krævet væsentlige udgifter til flere hestes anskaffelse og fordring og til brød til flere madposer. Jeg er ikke i tvivl om, at forf. også på dette punkt overdimensionerer. Så stor en fremgang for gårdmandsstanden var der ikke tale om. Der er trods alt så mange kvalificerede udsagn om bøndernes fattigdom i 2. halvdel af 1700-tallet, at de ikke lader sig negligere. Det vrirler f.eks. med dem i de to pakker betænkninger, som kammerkollegiet ved cirkulære af 30. juni 1772 indhentede fra amtmænd og godsejerne ang. brændevinsbrænderiet på landet ved en påtænkt ophævelse af brænderiforpagtningen (Rtk. 2416.11-12).

Jeg kan altså slet ikke på det foreliggende grundlag acceptere forf.s påstand (s. 38). at »konjunkturerne, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række«. Jeg finder det lidt ærgerligt, at forf. ved sine utilstrækkeligt underbyggede hårdtpumpede påstande sætter lidt af sin troværdighed på spil, også hvad angår den større eller mindre kerne af sandhed, der efter min opfattelse findes i mange af dem. Der var fremgang i landbruget som helhed før reformerne som følge af den stigende efterspørgsel og de deraf følgende prisstigninger. Men ekspansionsmulighederne på bøndergodset i dets gamle tilstand havde sine ret snævre grænser. Derfor kom reformerne med en naturkrafts nødvendighed og sprængte digerne. Den citerede påstand burde have haft følgende form: »Konjunkturerne – og skattestrukturen – skabte reformerne og bragte derved gårdmanden frem i forreste række«.

Endelig et par ord om det mere udvendige. Publikationen er velskrevet og letlæst. Den er typografisk særdeles tiltalende, og udgiveren har anvendt en mønstergyldig omhu i læsning og gengivelse af hoveribetænkningen og anmærkningerne til den. Jeg vil næsten sige for stor omhu, når han gengiver den ene dobbeltkonsonant kursiveret i de tilfælde, hvor fordoblingen er foretaget med vandret streg over bogstavet. Jeg finder, at for mange centrale kommentarer og oplysninger er forvist til noterne, hvor de altid er vanskeligere at hente end på deres rette plads i teksten. Og sagregistret lader meget tilbage at ønske. Mange ord og begreber er ikke medtaget (f.eks. tangagning og tørveagning, s. 189), og ved dem, der findes, nævnes langt fra alle de steder, hvor de optræder. Se f.eks. tiende, som kun har henvisninger til siderne 203 f., 213 og 249, men som i hvert fald også optræder, og det i væsentlige sammenhænge, s. 123, 189 og 194. Eller ladefogden (under stikordet godsfunctionærer), der har henvisninger til siderne 104, 185 og 208, men som i hvert fald også forekommer s. 105, 142, 143 og 188.

Som jeg indledte med at fremhæve forf.s frugtbare og fortjenstfulde indsats i udforskningen af og debatten om landboreformkomplekset, vil jeg slutte med at understrege betydningen af, at friske øjne ser nye perspektiver og prøver de gamles holdbarhed og rækkevidde af. Det har Thorkild Kjærgaard gjort med stor veloplægthed. Hvad jeg også i høj grad finder frugtbart og tiltalende, er bestræbelserne på at rehabilitere de holdninger og de forfattere i samtiden, der prøvede at slå lidt koldt vand i blodet, og derfor af samtid og eftertid blev stemplet som reaktionære. Vi er heldigvis nu nået så langt, at billedet ikke længere tegnes i sort og hvidt, og Thorkild Kjærgaard har trods alle sine Rasmus Modsat-holdninger nok ydet et ganske væsentligt bidrag til en nuancering.

Jens Holmgaard

*Palle Roslyng-Jensen: Værnenes politik – politikernes værn. Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie. Kbh., Gyldendal 1980. 541 s.**

Bogen er led i DNHs serie om besættelsestidens historie, og emnet er denne gang hær og flåde. Det er ikke en militærhistorisk undersøgelse. De væbnede episoder 9. april 1940 og 29. august 1943 er endda helt udeladt af skildringen. Forfatteren har derimod sat sig som mål at belyse værnenes politiske holdninger i den legale periode frem til 29. august såvel som i den derpå følgende illegale. Hovedtesen er påvisningen af, hvordan værnene fastholdt og udbyggede loyalitetsforholdet til det parlamentariske demokrati, til regering og ledende politikere. Trods rystelsen efter 9. april og trods modstandsbevægelsens tillokkelser. Nogle gik deres egne veje, men i hovedsagen fungerede den militære disciplin i hele perioden, så

* Anmeldelsen er en omarbejdelse af oppositionen på Odense Universitet. 14. november 1980.